

«ИНТЕГРАЛЬНИЙ» ПІДХІД ДО З'ЯСУВАННЯ СУТНОСТІ ВЕРХОВЕНСТВА ПРАВА: ЗАГАЛЬНА ХАРАКТЕРИСТИКА ТА ОСНОВНІ РІЗНОВИДИ

«INTEGRATIVE» APPROACH TO THE INTERPRETATION OF THE RULE OF LAW: GENERAL DESCRIPTION AND THE MAIN VARIETIES

Луців О.М.,

аспірант кафедри теорії та філософії права
юридичного факультету

Львівського національного університету імені Івана Франка

У статті аналізується один із основних методологічних підходів в українській юридичній науці до інтерпретації феномена верховенства права – так званий «інтегральний» підхід. У відповідності з ним цей феномен можна зрозуміти крізь окреме роз'яснення явищ права і верховенства. Розглядаються основні різновиди зазначеного дослідницького підходу.

Ключові слова: феномен верховенства права, принцип верховенства права, тип праворозуміння, «інтегральний» дослідницький підхід.

В статье анализируется один из основных методологических подходов в украинской юридической науке к интерпретации феномена верховенства права – так называемый «интегральный» подход. В соответствии с ним этот феномен можно понять через отдельное разъяснение явлений права и верховенства. Рассматриваются основные разновидности указанного исследовательского подхода.

Ключевые слова: феномен верховенства права, принцип верховенства права, тип правопонимания, «интегральный» исследовательский подход.

The article analyses one of the basic methodological approaches in the Ukrainian legal science to the interpretation of rule of law phenomenon – the so-called «integrative» approach. According to it this phenomenon can be understood due to split interpretation of law and rule phenomena. The main varieties of this research approach are considered.

Key words: the phenomenon of the rule of law, the principle of the rule of law, the type of the understanding of law, «integrative» research approach.

Постановка проблеми. Відповідно до частини першої статті 8 Конституції в Україні визнається і діє принцип верховенства права. Ця конституційно-правова норма була написана з урахуванням змісту статті 3 Статуту Ради Європи, згідно з якою кожна держава, яка є членом Ради Європи, обов'язково повинна визнати цей принцип. Незважаючи на те, що з точки зору Венеціанської Комісії принцип верховенства права добре відображено в тексті Конституції, теперішній стан законодавчого закріплення цього принципу в Україні характеризується, як видається, недостатньою конкретизацією його змісту. А це не може не створювати певні труднощі для правозастосовної практики.

Стан дослідження. Протягом останніх вісімнадцяти років українські вчені неодноразово зверталися до проблеми верховенства права. Серед вітчизняних правознавців, які присвятили їй свої праці, слід відмітити А. Георгіцу, С. Головатого, В. Гончаренка, А. Зайця, О. Зайчука, Р. Калюжного, М. Козюбру, А. Колодія, О. Копиленка, Л. Луць, В. Маляренка, О. Мироненка, Є. Назаренко, Ю. Оборотова, М. Орзіха, О. Петришина, В. Погорілка, А. Пухтецьку, П. Рабіновича, В. Семчика, В. Скомороху, О. Скрипнюка, В. Тація, Ю. Тодику, М. Цвіка, В. Шаповала, С. Шевчука, Ю. Шемшученка, С. Яценка та ін. Проведений з цього приводу аналіз свідчить про те, що після прийняття Конституції України було опубліковано понад 400 наукових праць (підручників, навчальних посібників, монографій, статей тощо), в яких авто-

ри торкалися цієї проблеми. Проте, незважаючи на велику кількість публікацій, інтерпретація поняття «верховенство права» в сучасній юридичній літературі не вирізняється уніфікованістю.

Так чи інакше, але узагальнення досить численних напрацювань українських фахівців стосовно верховенства права вже дає можливість виділити їх основні концептуально-методологічні підходи до розкриття його сутності. А певний дослідницький підхід, як відомо, зумовлює і загальний напрям, і вибір методів, й інтерпретацію результатів дослідження. Загалом же можна констатувати, що на сьогодні у вітчизняній науці більш-менш чітко сформувалися такі два вихідні підходи до розуміння означеного принципу: кажучи *умовно*, а) «інтегральний» та б) «поелементний». **Метою** пропонованої статті є розкриття загальних засад та аналіз основних різновидів першого з них.

Виклад основного матеріалу. Засади інтегрального сприйняття верховенства права найбільш повно сформулював П. Рабінович. На його думку, для з'ясування сутності феномена верховенства права необхідно встановити, по-перше, яке ж соціальне явище відображається за посередництвом поняття «право», і, по-друге, в чому полягає, власне, верховенство цього явища. І якщо відповідь на перше питання повинна виявити той феномен, якому має бути надано домінування у суспільстві та державі, то відповідь на друге покликана продемонструвати, в який же спосіб така ситуація може бути досягнута

[1, с. 12]. Тобто «інтегральний» підхід до інтерпретації верховенства права характеризується намаганням дослідити назване явище через поєднання значень кожного з двох самостійних понять: *право і верховенство*.

До такого підходу тяжіє позиція й тих вітчизняних теоретиків, які вважають, що задля розуміння сутності верховенства права слід з'ясувати: саме *що* верховенствує (панує) і над *чим* [2, с. 127; 3, с. 107; 4, с. 143].

Незважаючи на те, що «інтегральний» підхід домінує в українській науковій літературі, деякі дослідники критично називають його «прямолінійно-механістичним» [5, с. 1393]. Як видається, така назва не зовсім вдало відображає суть цього підходу, адже його виправданість впливає, окрім іншого, і з деяких положень однієї з філологічних наук – фразеології. Вона розрізняє – за певними критеріями – такі фразеологічні групи (одиниці), як «фразеологічні зрощення» та «фразеологічні сполуки». Не вдаючись тут до докладного висвітлення означених положень, зауважимо, що вираз «верховенство права» належить саме до другого різновиду фразеологічних груп, оскільки кожна із його складових вживається й у поєднанні з іншими словами, утворюючи при цьому інші фразеологічні сполуки. А семантична «розшифровка» останніх вимагає, як стверджують фахівці з фразеології, якраз пословесного тлумачення відповідних мовних складових [6, с. 327-333].

Важко не помітити, що при застосуванні «інтегрального» підходу до з'ясування сутності верховенства права вирішального значення у кожному окремому випадку набуває той різновид праворозуміння, який підтримується конкретним дослідником. Так, на думку П. Рабіновича, соціальна сутність принципу верховенства права визначається насамперед інтерпретацією поняття «право» [7, с. 98]. М. Цвік також зауважив, що зміст досліджуваного принципу потребує, перш за все, повної ясності в праворозумінні [8, с. 43]. Тут варто зазначити, що деякі вчені розглядають останнє як відображення в людській свідомості за посередництвом поняття, позначуваного терміном «право» (чи будь-яким іншим рівнозначним йому словом або символом), того явища, яке оцінюється як корисне для задоволення потреб певного суб'єкта [9, с. 4]. З урахуванням того, що розуміння права у вітчизняній юридичній науці характеризується плюралізмом поглядів на його природу, тлумачення поняття «верховенство права» також не може бути однаковим.

В науковій літературі зазвичай розрізняють позитивістський, непозитивістський (природно-правовий) та змішаний (інтегративний) типи праворозуміння [10, с. 216]. Як наслідок, сучасні концепції верховенства права, в основі яких лежить «інтегральний» підхід, також можна умовно поділити на три групи: 1) легістсько-позитивістські концепції, які верховенство права ототожнюють із верховенством закону; 2) природно-правові концепції, побудовані на засадах розмежування права і закону; 3) комплексні (змішані) концепції, для яких властиве

поєднання ознак концепцій двох попередніх груп. Доповнивши запропоновану класифікацію концепцій верховенства права соціологічно-позитивістськими інтерпретаціями досліджуваного феномена (з огляду на те, що деякі автори виокремлюють ще й так зване *соціологічне* праворозуміння), спробуємо розглянути ці концепції в тій послідовності, в якій вони виникали у вітчизняному правознавстві:

- *Легістсько-позитивістські концепції*, які верховенство права ототожнюють із верховенством закону. Так, за словами Ю. Шемшученка, «істотною вадю у дослідженні сутності верховенства права є відірваність цього поняття від реалій життя, надання йому значення самостійної абстрактної й містифікованої ідеї. На цьому ґрунті виникає протиставлення концепцій «верховенство права» і «верховенство закону», гіпертрофується значення першої з них і навіть звучать рекомендації відмовитися від вживання як у теорії, так і на практиці категорії «верховенство закону» [11, с. 6]. Свідченням підставності останнього твердження може слугувати позиція, згідно з якою в усіх вітчизняних соціально-правових проблемах і негараздах «винен» принцип законності. За словами автора передмови до книги, у назві якої вжито досліджуване поняття, «законницький підхід до права з його акцентом на принципі законності нині дуже заважає здійсненню верховенства права в умовах українських реалій» [12, с. 8-9].

Втім, видається, що у разі заперечення відносної самостійності, якісної специфічності феномена верховенства права знецінюється, виглядає наче би зайвим положення частини першої статті 8 Конституції України. Як небезпідставно стверджує П. Рабінович, цей феномен набуває самостійного значення в юриспруденції лише за умови, що саме право розглядається як таке, що виникає та існує незалежно від держави, від діяльності її апарату. Якщо ж правом вважати тільки юридичні норми, тобто формально-обов'язкові правила поведінки загального характеру, які встановлені або санкціоновані державою, то верховенство права неминуче втрачає свою самостійність. У цьому разі воно відображало б підпорядкованість держави лише її законам, іншим юридичним нормам, які вона сама ж встановила і які в будь-який момент сама може змінити чи скасувати [7, с. 98]. Зважаючи на це, поняттям «верховенство закону» пропонуємо відображати зв'язаність держави своїм законодавством.

До таких міркувань, між іншим, підштовхують і такі праці, в яких поняття «верховенство права» вживається радше як своєрідна «декорація» – як лише модернізована, так би мовити, перефарбована «вивіска», оскільки їхній основний зміст стосується суто верховенства закону. Гостру критику такого, можна сказати, академічного лукавства неодноразово подавав С. Головатий.

- *Соціологічно-позитивістські концепції*, засновані на соціологічному праворозумінні, яке інтерпретацію феномена права органічно пов'язує з певними соціальними явищами (насамперед – із суспільними відносинами). Так, О. Петришин вважає, що для

більш повного розуміння принципу верховенства права зміст поняття «право» має бути поширений за межі його тлумачення як «наказу держави». З цією метою дослідник пропонує враховувати і ненормативний, діяльнісний аспект права, який є необхідним елементом реалізації правових норм. Завдяки цьому, на його думку, досягається розуміння права як специфічної соціальної реальності [13, с. 26].

До таких концепцій можна віднести, наприклад, й нинішнє уявлення П. Рабіновича, згідно якого верховенство права як особливий феномен – це взаємозумовлене існування та взаємоузгоджена реалізація основоположних прав і обов'язків (тобто природних соціальних – точніше, соціально-природних – можливостей і необхідностей) людини, а також людських спільнот, об'єднань й усього суспільства [14, с. 44; 15, с. 22].

• *Природно-правові концепції*, що ґрунтуються на розмежуванні права, зокрема прав людини, й закону (в широкому сенсі останнього). Як зазначав свого часу М. Козюбра, зміст верховенства права можна розкрити тільки за умови дотримання певних гносеологічних позицій щодо розуміння права: по-перше, повинно мати місце розрізнення права і закону; по-друге, право слід розглядати не як акт державної влади, а як соціальний феномен, пов'язаний з такими категоріями, як справедливість, свобода, рівність, гуманізм; по-третє, право має розглядатися у нерозривній зв'язці з правами людини [16, с. 10]. Стосовно останньої обставини зауважимо, що оскільки й інтерпретація сутності прав людини може здійснюватися на основі різних парадигм (етичної, психологічної, соціальної, біологічної, релігійної, легістської тощо), то це теж може призводити до неоднозначної кваліфікації верховенства права навіть у рамках кожної з них.

З цього приводу варто відзначити, що притаманна таким концепціям змістовна строкатість розуміння верховенства права стає неминучою у разі, якщо дефініції самого поняття «природне право» будуються переважно на основі оціночних характеристик. Як приклад можна навести думку М. Патеї-Братасюк, висловлену в її оригінальному посібнику, про те, що таке право, будучи здатним слугувати «абсолютним критерієм правності людських настанов», являє собою універсальну сукупність загальних принципів, зокрема: справедливості, добра, спільного блага, доцільності, корисності. Щоправда, хоч авторка тут же сама слушно констатує, що природне право – в усіх його концепціях – є позбавленим «змістовної та поняттєвої визначеності», вона водночас стверджує, всупереч цьому, що його цінності не залежать від історичних умов, присутні у будь-якому часі та просторі [17, с. 127-128]. На наш же погляд, справді універсальними можуть бути не самі неоднозначні за змістом і обсягом принципи, а лише їх *назви* (термінологічні позначення, словесні «оболонки») [18, с. 5-9].

У зв'язку з цим нагадаємо й твердження відомого німецького філософа права Р. Циппелюса про те, що, посилаючись на «природне право», можна визнати справедливими й виправдати навіть взаємовиключні соціальні явища, ситуації, дії. Він пише, що «на під-

ставі задалегідь визначеного етосу та зумовленого ним образу «істинної природи» можна «вивести» з природно-правової точки зору зовсім різні й навіть суперечливі один щодо одного принципи справедливості» [19, с. 100].

І чи не тому, до речі, у жодному міжнародному документі з прав людини терміносполучення «*природні права*» не вживається?!

• *Комплексні (змішані) концепції*, які характеризуються намаганням поєднати ознаки концепцій попередніх різновидів. Прикладом може слугувати позиція Д. Вовка, який вважав, що визначення принципу верховенства права повинно поєднати природно-правовий та позитивістський підходи. Він розуміє під верховенством права основоположний принцип права, який діє у демократичній державі та є вираженням ідей примату права над державою і пріоритету природних прав людини в суспільстві, що знаходить свій прояв у верховенстві Конституції та правових законів [2, с. 128]. Іншою ілюстрацією такого підходу може бути й думка М. Орзіха, який пов'язував верховенство права з пануванням саме правового закону над усіма іншими нормативно-правовими та правозастосовними актами держави [20, с. 69]. Але й у цьому випадку критерій «правовості» державного закону доведеться шукати, мабуть, у «природному» праві (праворозумінні)...

Гадаємо, що якраз до комплексного підходу «тяжкі» й спроба Конституційного Суду України дати в одному зі своїх рішень визначення поняття «верховенство права». Згідно з його позицією, «верховенство права – це панування права в суспільстві. Верховенство права вимагає від держави його втілення у правотворчу та правозастосовну діяльність, зокрема у закони, які за своїм змістом мають бути проникнуті передусім ідеями соціальної справедливості, свободи, рівності тощо» [21].

Що ж до поняття «верховенство», то вітчизняні науковці (наприклад, Д. Вовк та ін.) при розкритті змісту першого обмежуються зазвичай висновками філології, розтлумачуючи його як «панівне становище, переважаючий вплив кого-, чого-небудь» [22, с. 183]. При цьому деякі автори додатково вказують ще й на сферу такого «панівного становища» права або ж окреслюють коло тих об'єктів, які перебувають під його «переважаючим впливом». (Щоправда, тут позиції вчених вже помітно розходяться).

Як зазначав М. Цвік, щодо відповіді на питання, над якими саме явищами право панує та здійснює своє верховенство, єдність думок відсутня. Тому за для з'ясування сутності досліджуваного феномена це питання слід вирішити чи не в першу чергу [8, с. 43-44]. Ось які міркування з цього приводу наводяться в науковій літературі:

• «*Верховенство* як панівне становище права стосовно інших соціальних норм. Так, на погляд С. Шевчука, у частині першій статті 8 Конституції України йдеться про забезпечення панування права над іншими соціальними регуляторами [23, с. 178]. Однак, як слушно зауважив О. Петришин, диференціація різних сфер життєдіяльності суспільства

передбачає, що кожна з них має регламентуватися найбільш адекватними для певних відносин соціальними нормами (мораллю, традиціями, звичаями тощо). Тому далеко не всі суспільні відносини можуть належати до предмета правового регулювання, регламентуватися за посередництвом права. За таких обставин, на його думку, навряд чи можна ставити питання про пріоритетність одного соціального регулятора над іншими [13, с. 29]. Цієї ж точки зору дотримувався й М. Цвік, вважаючи неприпустимими будь-які спроби звести досліджувану проблему до першості права стосовно інших видів соціальних норм. Адже кожен з них має свої особливості, а право діє лише в тих сферах, де інші соціальні регулятори є недостатньо ефективними. Їх норми можуть, з одного боку, виступати підґрунтям права, а з іншого – регулювати суспільні відносини за межами ареалу його впливу. А це, як наслідок, виключає перевагу права над такими нормами [8, с. 44].

• *«Верховенство» як панування права над державою.* На думку того ж таки М. Цвіка, єдино правильним шляхом до з'ясування сутності верховенства права є визнання пріоритетності останнього над державою. Право є первинним, а держава – вторинною, що знаходить свій прояв у наступному: 1) історично право передре державі. Так, діяльність судів, коріння якої сягає ще додержавного суспільства, була спрямована на надання юридичної сили тим суспільним відносинам і соціальним нормам, що склалися задовго до виникнення держави. З часом ці відносини та відповідні норми перетворюються на існуюче незалежно від держави право; 2) держава не створює і не змінює право, вона лише надає йому формальної визначеності; 3) органи державної влади повинні діяти виключно в рамках правового поля, беззастережно підкоряючись вимогам права; 4) держава не може «дарувати» кому б то не було права або ж скасовувати їх. Її завдання полягає у забезпеченні реалізації об'єктивно існуючих прав, у тому числі шляхом їх захисту. Таким чином, динаміка права, встановлення, зміна й припинення його норм не залежать від волі держави, а зумовлюються постійним розвитком суспільних відносин [8, с. 44-45]. Не відкидаючи необхідності підкорення держави вимогам права, все ж вважаємо, що коло тих суб'єктів, які знаходяться під його переважаючим впливом, є значно ширшим і включає, крім держави, громадян, юридичних осіб, територіальні громади тощо.

• *«Верховенство» як пріоритетність міжнародного права над внутрішньодержавним правом.* Прикладом такого бачення сфери панівного становища права є позиція О. Мучника, викладена ним у навчальному посібнику «Коментар до Конституції України» (книга перша). Як зазначає цей автор, під верховенством права слід розуміти перевагу (пріоритет) загальноновизнаних принципів і норм міжнародного права над внутрішньодержавним (національним), у тому числі конституційним, законодавством [24, с. 177]. Тут слід звернути увагу на те, що проблема співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права є однією з центральних у науці між-

народного права. Остання розрізняє п'ять основних концепцій такого співвідношення: 1) про існування двох окремих, незалежних одна від одної міжнародної та національної правових систем, що виключає верховенство котроїсь із них; 2) про перевагу внутрішньодержавного права над міжнародним; 3) про перевагу міжнародного права над внутрішньодержавним; 4) про верховенство кожної з цих систем у своїй власній сфері з урахуванням їхніх складних взаємозв'язків; 5) про існування двох самостійних, але взаємозалежних міжнародної та національної правових систем [25, с. 244-245].

Відомий англійський юрист-міжнародник Я. Брунлі, вирішуючи питання про співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права, відкидає концепцію примату міжнародного права. Він зазначає, що вона несумісна з існуванням суверенних держав. На його думку, найбільше відповідає дійсності концепція, згідно з якою ці системи не стикаються у протиборстві, позаяк вони діють у різних сферах: кожна з них панує у своїй власній сфері. У випадку нездатності держави на внутрішньодержавному рівні діяти так, як цього вимагає міжнародне право, національне право не вважається недійсним, такі обставини зумовлюють лише міжнародно-правову відповідальність держави [26, с. 69].

Крім того, як видається, частина перша статті 8 Основного Закону, яка проголошує визнання і дію принципу верховенства права в Україні, навряд чи має хоча б якийсь стосунок до проблеми співвідношення міжнародного і внутрішньодержавного права. Адже цьому питанню у Конституції присвячено низку інших положень, у тому числі статтю 9, згідно з частиною другою якої «укладення міжнародних договорів, які суперечать Конституції України, можливе лише після внесення відповідних змін до Конституції України».

• *«Верховенство» як домінування природного права над позитивним правом.* На сьогодні більшість вчених сходяться на тому, що законодавець, формулюючи положення частини першої статті 8 Конституції України, мав на увазі панування права природного над правом позитивним, тобто над правом, «дарованим» державою. Для прикладу, П. Рабінович зводив верховенство права до панування загальносоціального права, найсуттєвішим різновидом якого є права людини, над, так би мовити, спеціальносоціальним чи, умовно кажучи, юридичним правом, яке є наслідком виключно державної діяльності, втіленням її волевиявлення [27, с. 9]. Проте така позиція, як ми вже бачили, обстоюється далеко не всіма прибічниками «інтегрального» підходу. Також цей науковець свого часу запропонував гранично широке бачення сфери панівного становища права – життєдіяльність громадянського суспільства і функціонування держави [28, с. 341].

Висновки. «Інтегральний» підхід до з'ясування сутності верховенства права, незважаючи на свою начебто простоту й доступність для розуміння, все ж має, вважаємо, принаймні кілька істотних вад. Так, по-перше, його використання завідомо унеможли-

лює уніфіковану інтерпретацію цього явища (і відповідного поняття) – внаслідок, насамперед, плюралізму поглядів на природу права. Між тим, мабуть, з огляду на те, що саме така інтерпретація є невідмінною умовою успішного запровадження принципу верховенства права у правотворчу й правозастосовну практику, чимало вітчизняних фахівців послуговуються при розкритті його змісту інакшим – так званім «поелементним» – підходом, згідно з яким цей феномен інтерпретується через вказівку на ті «важливі елементи» («підпринципи», «інгредієнти», «аспекти»), з котрих він складається. По-друге, у переважній більшості випадків прихильники «інтегрального» підходу обмежуються спробою подати лише самі визначення загального поняття верховенства права, ставлячи на цьому крапку. За таких обставин про жодну конкретизацію цього поняття через якісь суттєві аспекти, властивості, елементи, ознаки того явища, яке ним відображається, тут не може бути й мови. По-третє, в рамках «інтегрального» підходу принцип верховенства права виявляється причетним на неабияку соціально-змістовну невизначеність, строкатість, на доволі широкий розсуд його інтерпретаторів і застосовувачів. Як наслідок, аналізоване поняття, яке несе у цьому разі значний маніпуляційний потенціал, створює ризик того, що воно слугуватиме досить прагматичним інструментом, засобом задоволення групових чи індивідуальних інтересів у конкретному соціально-неоднорідному суспільстві (світі).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ:

1. Рабінович П. Верховенство права в інтерпретації Страсбурзького суду / П. Рабінович // Юридичний вісник України. – 2005. – № 48. – С. 12.
2. Вовк Д. Проблема визначення та дії принципу верховенства права в Україні / Д. Вовк // Право України. – 2003. – № 11. – С. 127–130.
3. Бобровник С.В. Забезпечення верховенства права як умова подолання юридичних конфліктів у контексті трансформації суспільних відносин / С.В. Бобровник // Державно-правове регулювання в умовах трансформації суспільних відносин: Моногр. – К., 2009. – С. 99–119.
4. Малишев Б.В. Правова система (телеологічний вимір): Моногр. / Б.В. Малишев. – К.: «ВД «Дакор», 2012. – 363 с.
5. Головатий С. Верховенство права: Монографія: У 3-х кн. / С. Головатий. – К.: Видавництво «Фенікс», 2006. – Книга 3. Верховенство права: український досвід. – С. 1277–1747.
6. Виноградов В.В. Об основных типах фразеологических единиц в русском языке / В.В. Виноградов // Современный русский язык. Лексикология. Фразеология. Лексикография. Хрестоматия и уч. задания. Сост. Л.А. Ивашко и др. 2-е изд., перераб. и доп. – СПб.: фил. фак. СПбГУ, 2002. – 496 с.
7. Рабінович П.М., Хавронюк М.І. Права людини і громадянина: Навчальний посібник / П.М. Рабінович, М.І. Хавронюк. – К.: Атіка, 2004. – 464 с.
8. Проблеми теорії права і конституціоналізму у працях М.В. Цвіка / упоряд.: О.В. Петришин, С.В. Шевчук, О.Р. Дашковська та ін.; відп. за вип. О.В. Петришин. – Х.: Право, 2010. – 272 с.
9. Рабінович П. Сутність праворозуміння / П. Рабінович // Право України. – 2007. – № 9. – С. 3–7.
10. Скакун О.Ф. Теорія держави і права: Підручник / О.Ф. Скакун. – 2-е вид. / Пер. з рос. – Харків: Консум, 2005. – 656 с.
11. Принцип верховенства права: проблеми теорії та практики: Монографія / У двох книгах / За заг. ред. Ю.С. Шемшученка; [ред. кол.: Ю.С. Шемшученко (голова) та ін.] / Книга перша: Верховенство права як принцип правової системи: проблеми теорії / Відп. ред. Н.М. Оніщенко. – К.: Видавництво «Юридична думка», 2008. – 344 с.
12. Верховенство права: традиція доктрини і потенціал практики. За заг. ред. М.Г. Патей-Братасюк. – К., 2010. – 536 с.
13. Петришин О. Верховенство права в системі правового регулювання суспільних відносин / О. Петришин // Право України. – 2010. – № 3. – С. 24–35.
14. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави. Навч. посіб. / П.М. Рабінович. – Вид. 10-е, доп. – Львів, 2008. – 224 с.
15. Рабінович П.М. Верховенство права як соціально-природний феномен (контури ідеалу) / П.М. Рабінович // Право України. – 2010. – № 3. – С. 19–23.
16. Козюбра М.І. Принцип верховенства права у конституційному правосудді / М.І. Козюбра // Закон і Бізнес. – 2000. – № 17. – С. 10.
17. Патей-Братасюк М. Антропоцентрична теорія права. Навч. пос. / М. Патей-Братасюк. – К., 2010. – 396 с.
18. Рабінович П.М. Права людини: діалектика універсалізації найменувань та урізноманітнювання змісту й меж / П.М. Рабінович // Вісник Академії правових наук України. – 2002. – № 3. – С. 3–9.
19. Циппеліус Р. Філософія права: Підруч.: Пер. з нім. / Р. Циппеліус. – К.: Тандем, 2000. – 300 с.
20. Орзих М. Верховенство права – принцип практической деятельности государства и общества / М. Орзих // Юридический вестник. – 1997. – № 3. – С. 69–71.
21. Рішення Конституційного Суду України у справі за конституційним поданням Верховного Суду України щодо відповідності Конституції України (конституційності) положень статті 69 Кримінального кодексу України (справа про призначення судом більш м'якого покарання) від 2 листопада 2004 року № 15-рп/2004 // Офіційний вісник України. – 2004. – № 45. – Ст. 2975.
22. Новий тлумачний словник української мови: У 3-х т. / Уклад.: В.В. Яременко, О.М. Сліпушко. – К.: Видавництво «Аконіт», 2008. – Т. 1: А-К. – 926 с.
23. Шевчук С. Принцип верховенства права та найвища юридична сила Конституції України / С. Шевчук // Право України. – 2011. – № 5. – С. 175–186.
24. Мучник А.Г. Комментарий к Конституции Украины / А.Г. Мучник. – 2-е изд., исправ. и доп. – К.: Парламентское издательство, 2003. – Кн. 1. – 398 с.
25. Буткевич В.Г., Мицик В.В., Задорожній О.В. Міжнародне право. Основи теорії: Підручник / За ред. В.Г. Буткевича. – К.: Либідь, 2002. – 608 с.
26. Броунли Я. Международное право / Я. Броунли. – М., 1977. – Кн. 1. – 538 с.
27. Рабінович П.М. Основи загальної теорії права та держави / П.М. Рабінович. – Видання 5-те, зі змінами. Навчальний посібник. – К.: Атіка. – 2001. – 176 с.
28. Рабінович П.М. Верховенство права / П.М. Рабінович // Юридична енциклопедія: В 6 т. / Редкол.: Ю.С. Шемшученко (відп. ред.) та ін. – К.: «Укр. енцикл.», 1998. – Т. 1: А-Г. – 672 с.